

УДК 94(477.51)"1668"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-10i-92-83-96

Р. А. Желєзко

науковий співробітник Ніжинського краєзнавчого музею ім. І. Г. Спаського

Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині: причини, перебіг та наслідки поразки

Стаття присвячена причинам українсько-московської війни 1668 р., її перебігу та наслідкам для Ніжина як полкового міста. Окрема увага звернена на дискусію стосовно термінологічного трактування подій 1668 р. в Ніжині: антимосковське повстання чи українсько-московська війна. Автор аналізує участь станів українського суспільства в цій війні й позицію, котру кожен з них займає.

Ключові слова: Гетьманщина, Ніжин, українське державотворення, українсько-московська війна.

У день Різдва Пресвятої Богородиці, у вересні 1668 р., за даними Літопису Самовидця [1], московські війська князя Григорія Ромодановського спалили Ніжин. Автором Літопису є ніжинський козацький старшина Роман Ракушка-Романовський, який неодноразово згадував найважливіші події з історії Ніжина на сторінках своєї праці. Спалення полкового міста відбулося в ході другої українсько-московської війни 1668 року. Факт спалення Ніжина московськими військами підтверджує й історіографія XVIII–XIX століть, що спирається на Літопис Самовидця. Ця подія згадувалася на сторінках робіт В. Рубана, М. Маркова, В. Ейнгорна та інших [2].

Українсько-московські державні контакти XVII–XVIII ст. були далеко недружніми, а навіть ворожими. Всупереч пропагованої Радянським Союзом нерозривної дружби та спільної історії "братніх" українського та російського народів, у II пол. XVII – поч. XVIII ст. Гетьманщина мала три кровопролитні війни з Московським царством на свою незалежність, що відбулись у 1658–1659 рр., 1668 р. та 1708–1709 роках. Найдраматичнішими для Ніжина були події 1668 року. В українській історіографії досі немає єдиної оцінки, відносно трактування цих подій. Історики класифікують протистояння 1668 р. між Гетьманщиною та Московським царством двома термінами: антимосковське повстання або ж українсько-московська війна.

Козакознавці В. Антонович, В. Горобець, М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Кривошея, виходячи з юридичної дії Московського договору 1665 р., за яким Гетьманщина виступала васалом Москви, класифікують антимосковські збройні кампанії українського народу 1668 р. повстанням [3]. Такої ж позиції дотримується і сучасна російська історична наука, зокрема дослідник історії Гетьманщини Олександр Алмазов [4].

Натомість, С. Коваленко, І. Крип'якевич, Ю. Мицик та інші класифікують події 1668 р. у Гетьманщині, та Ніжині зокрема, війною [5]. На думку автора, українсько-московське протистояння 1668 р. є повномасштабною війною між Гетьманщиною та Московським царством, зважаючи на наступні чинники:

1) **територіальний**. Бої козаків з московськими стрільцями охопили полкові та сотенні міста ключових полків Лівобережжя: Ніжинського, Чернігівського, Переяславського;

2) **військово-організаційний**. Всупереч імперській та сучасній російській історіографії, де виступ козаків є внутрішньо-російським громадянським повстанням, події 1668 р. є війною між двома державами, оскільки Гетьманщина у 1668 р. мала свої органи влади та інші класичні ознаки державності [6]. Після старшинської ради в Гадячі (січень/лютий) на чолі українських військ стояв гетьман Іван Брюховецький, який очолив всі козацькі полки на державному рівні. На місцях проти московської армії билися козацькі полки під проводом своїх полковників та сотників;

3) **суспільно-становий**. До боїв проти московських стрільців долучилися не лише рядові козаки, а й старшина, селяни, частина міщан та духовенства. Тож рушійними силами війни з боку Гетьманщини були всі стани суспільства, що класифікує події 1668 р. як війну між українським і російським народами.

Доцільно буде звернутися до офіційного тлумачення визначень повстання і війна, що дає можливість пролити світло на події 1668 року в Гетьманщині та Ніжині зокрема. **Повстання** – масовий збройний виступ проти встановленого стану речей. У випадку з Гетьманщиною, встановлений стан речей – московське панування, що не влаштовувало український народ. **Війна** – це збройна боротьба двох і більше держав, що характеризується формальним актом її оголошення [7]. Гетьманщина формально не оголосила війну Москві, втім, фактично, гетьманський уряд в ході Гадяцької старшинської ради окреслив небажання Війська Запорізького бачити московську владу і стрільців в українських містах, почав їх побиття й одночасно шукав зовнішньої підтримки в війні з боку Османської імперії [8]. Все

це дає нам вагомий доказ того, що події 1668 р. в Гетьманщині, та Ніжині зокрема, є війною.

Причини другої українсько-московської війни 1668 р.

У 1665 р. гетьман Іван Брюховецький, обраний на свою посаду в ході ніжинської Чорної ради 1663 р., підписує Московський договір з царем Олексієм Михайловичем, що поставив Гетьманщину на коліна перед Кремлем. Умови договору обкладали все українське населення, окрім козацтва, податками на користь царя, у всіх полкових містах розміщувалися московські стрільці на чолі з воєводою, селянам було заборонено переходити до козацького стану. Збір податків відтепер проводився виключно московськими представниками. Контроль за збором податків покладався на воєвод [9]. У Ніжині на той час воєводою був Іван Ржевський, під керівництвом якого все населення міста та довколишніх сіл було піддано перепису та подальшому оподаткуванню, що нерідко супроводжувався прямим грабунком мирного населення – міщан та селян.

Українська Національно-визвольна революція 1648–1657 рр. звільнила український народ від кріпацтва й відробітків та дарувала особисту волю. Тож для українських козаків та селян було неприйнятно, щоб чужі московські порядки замінили польський гніт, який вони повалили ціною десятків тисяч життів. Захищаючи державні та національні інтереси, продовжуючи процес боротьби за українську державність, українці знову стали до зброї, тепер проти московської агресії. В ряді міст Гетьманщини, в тому числі в Ніжині, почався процес побиття московських чиновників, воєвод та стрільців.

Вчасно вивчивши настрої серед ніжинців у кінці 1667 р., воєвода Іван Ржевський розпочав підготовку до майбутньої війни. У місцевих ніжинських козаків та міщан було куплено провіант та все необхідне для облоги: віск, вино, вугілля, смолу, сало, свічки, гніт та порох для гармашів, дрова для освітлення тощо [10]. Розуміючи чисельну слабкість перед місцевими козаками, І. Ржевський приймає рішення перевести всіх стрільців та їхні родини до ніжинського замку (територія нинішнього центрального ринку).

З початком січня 1668 р. до Ніжина починають прибувати козаки з сотень Ніжинського полку. 17 січня о 6 годині вечора ніжинський полковник Артем Мартинович направляє до І. Ржевського свого сотника Якова Самойловича з листом про рішення Гадяцької старшинської ради стосовно розірвання статей Московського договору 1665 р. й логічної доцільності виведення стрільців з Ніжина. Зрозуміло, що воєвода ніяк не відреагував на цей лист. Війни було не уникнути. Єдиним шансом врятуватися стрільцям, їхнім жінкам та дітям було

заховатися в замку та триматися там до підходу підмоги з Московії. В іншому випадку, московському населенню в Ніжині загрожувала різанина, як це було стосовно польського населення у 1648 чи 1652 роках. Так, у березневій відписці царю київський воєвода Петро Шереметєв, писав, що вночі 25 січня 1668 р., через бойові дії, з Ніжина до Києва втік його представник стряпчий Василь Тяпкін, залишивши там багато свого майна. Вже будучи в Києві, В. Тяпкін наголошував: *"... що в Ніжині його ледь не вбили бунтівні козаки. А бунт розпочали гетьман І. Брюховецький, єпископ Мефодій та полковники"* [11].

22 січня 1668 р. ніжинський полковник А. Мартинович вводить козаків Батурицької, Конотопської, Новомлинської, Кролевецької, Спаської, Глухівської та Верхківської сотень на територію Старого міста і Нового міста (правий берег р. Остер) й починає підготовку до штурму ніжинського замку.

28 січня Ігнат Волконський писав у листі до царя, що великі козацькі бунти відбуваються навколо Ніжина і Батурина. Пізніше вже І. Ржевський писав київському воєводі П. Шереметєву: *"... міщани і уїзні люди, які в переписних книгах записані, йому Івану непокірні і позаписувалися в козаки мало не всі, і решта записатися теж хоче, і в твою государеву казну ніяких доходів не дають і надалі платити не хочуть і починають бунт"* [12]. До слова, Московський договір 1665 р. забороняв селянам записуватися до козацтва.

Зайняття козаками міщанських та московських чиновницьких дворів викликало скарги частини мешканців Ніжина воєводі І. Ржевському на дії полковника А. Мартиновича. Так, прихильник Москви війт Олександр Цукровський скаржився, що ніжинський полковник *"навів козаків без ліку багато, у кожному дворі перебувають по двадцять і більше"*, і що очікувати від них треба всяких неприємностей. Натомість, Фетинія – дружина стрілецького свічника Луки, – повідомила воєводі *"... де козаки бунтуються і що хочуть великого государя зрадити..."* [13]. За надану інформацію Фетинія отримала від І. Ржевського грошову винагороду з проханням діяти так само і в майбутньому.

Місто в полум'ї війни

Зібравши достатню кількість козаків Ніжинського полку в Новому місті та передмістях, А. Мартинович розпочав штурм ніжинського замку. Ніжинські козаки розкопали Покровський земляний вал, загатили замковий рів соломною та деревом, розпочали підкопи під вежею Веселухою (район сучасної вул. Покровської). Укріплення московських стрільців регулярно обстрілювалися з полкових гармат. Досить швидко війська воєводи І. Ржевського почали відчувати проблеми нестачі харчів, ліків та озброєння. Проте, у супереч всьому, ніжинські

козаки А. Мартиновича не змогли захопити ніжинський замок. За свідченнями конюха Лазаря Барановича – Якова Хапчинського від 8 березня, – у ході боїв під Ніжином загинуло 2,5 тис. ніжинських козаків [14]. Здоровий глузд радить піддати сумніву слова звичайного конюха. Варто зауважити, що така кількість загиблих ніжинських козаків є значно завищеною. Станом на 1668 р. у Ніжині дислокувалося три полкові сотні. Разом з тими сотнями Ніжинського полку, що їх ввів до Ніжина полковник А. Мартинович, кількість ніжинських козаків не могла перевищити й тисячу осіб. Показачення навколишніх селян та міщан, поєднані з прибулою черню з інших полків Гетьманщини, теж не збільшувала загальну чисельність до 2,5 тисяч осіб. Тай сама війна в Ніжині 1668 р. не характеризувалася відкритими бойовими діями. Отже, кількість втрат серед козаків Ніжинського полку варто обраховувати радше сотнями, ніж тисячами.

Починаючи з другої декади лютого 1668 р., активність українсько-московських боїв у Ніжині пішла на спад. Козаки полковника А. Мартиновича, перейшли до здійснення поодиноких нічних приступів замку, на що московські стрільці відповідали власними вилазками на територію дерев'яного Старого міста. Часті нічні збройні сутички призводили до захоплення обома сторонами полонених. Інколи сторони здійснювали обмін бранцями. Так, полонений московський стрілець Іван Іванов, що в ув'язненні відбував роботи на млині ніжинського полковника А. Мартиновича в селі Липів Ріг на р. Остер, був виміняний українцями на козака Грицька Федоровича [15].

25–26 квітня 1668 р. московські стрільці спалили дерев'яну Покровську церкву. У ході приступу ніжинські козаки зайняли приміщення храму, намагаючись використати його вежу для обстрілу стрільців І. Ржевського. У відповідь московіти, які зазнали в тому бою значних втрат, підпалили церкву разом з козаками. Дані про спалення Покровської церкви є на сторінках книги витрат, яку вів воєвода Іван Ржевський. Цікавість у тому, що воєвода назвав українських козаків "безбожниками" за те, що ті захопили церкву і хотіли використати її дзвіницю як вежу для обстрілу ворога. В той час як московські стрільці не отримали від ніжинського воєводи жодного засудження за те, що спалили храм. За спалення православного храму стрільці Григорій Михайлов та Семен Яковлев отримали від воєводи пожалування в 1 московський руб [16].

На початку травня 1668 р., у ході чергового приступу, ніжинським козакам вдалося захопити Московську мостову вежу (територія навпроти сучасного торгового центру "Терем"). Проте вже 4 травня о 8 годині вечора московські стрільці здійснили контрудар, у ході якого

вибили козаків з вежі, поранивши та вбивши багатьох із них. Поряд з тим до московського полону потрапили 4 "язики", полкова мідна гармата та 2 прапори [17].

Участь населення Ніжина у війні

Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині яскраво підкреслює внутрішній конфлікт між різними верствами населення Гетьманщини, що роздирав Україну з середини і послаблював її потенціал у новій війні. На жаль, цей конфлікт став зерном, з якого виріс показний колос майбутньої поразки Гетьманщини. В Ніжині вистачало зрадників, які підтримували московських стрільців їжею та провіантом. Перш за все, на боці Московії в цій війні були ніжинські міщани, які вважали себе окремою "державою", "обраними" в складі Гетьманщини, посилаючись на дію в Ніжині Магдебурзького права. Маючи низку пільг та привілеїв, ніжинські міщани не були активними в процесі покаяння та участі в Національно-визвольній революції. Навіть більше, ніжинські міщани відмовлялися надавати коней та підводи на користь козацького війська, вважаючи це обтяжливим податком. До Москви, починаючи з 1654 р., неодноразово надходили листи зі скаргами міщан на високі побори з боку козацької адміністрації гетьмана Б. Хмельницького та прохання до царя Олексія Михайловича заступитися за них. Міщани прагнули не втратити свої прибутки й заробити на війні, продаючи все необхідне стрільцям. Московський уряд зіграв на цій ситуації та почав листування з ніжинськими міщанами без відома гетьмана та полковотенної старшини. Через це у 1668 р. ніжинські міщани були на боці воєводи І. Ржевського й стали "троянським конем" для міста Ніжина.

Дивний нейтралітет у війні 1668 р. займало духовенство. Викручуючись як в'юни на розпеченій сковорідці, єпископ Мефодій та ніжинський протопіп Симеон Адамович довгий час метались між козацьким та московським таборами, намагаючись передбачити переможця у війні, щоб врятувати свої статки. Хоча почасти, духовенство грало на два табори, намагаючись догодити обом і тим самим не залишитись у програті. Так, на початку війни єпископ Мефодій видав свою дочку заміж за племінника гетьмана І. Брюховецького, який після січневої старшинської наради у Гадячі став на чолі українських військ. На весілля він запросив й московського воєводу І. Ржевського, щоб взявши його в полон, відіслати гетьману, який обіцяв за це велику винагороду. Проте воєвода на весілля передбачливо не прийшов, чим зруйнував плани Мефодія [18].

У той же час син Мефодія на початку лютого 1668 р. брав участь у штурмах козаками веж ніжинського замку. Сам же Мефодій з

початком боїв переїхав до свого маєтку в селі Ушна на р. Десна, де й намагався дочекатися появи переможця у війні. Водночас духівник повідомляв промосковському архієпископу Чернігівському і Новгород-Сіверському Лазарю Барановичу про те, що козаки збираються захопити його маєток в Ушні, а його самого полонити [19].

Не виключено, що духовенство виконувало роль шпигунів на користь воєводи І. Ржевського. Свідченням цього є той факт, що в розпал українсько-московських боїв у стінах Миколаївського собору традиційно правилися релігійні служби. На служби до церкви ходили різні люди, представники обох ворогуючих таборів, тобто козаки і міщани. Священики, спілкуючись з усіма у Старому місті (контролювали козаки) та замку (місце базування московитів), збирали інформацію й передавали її московському воєводі. Цікаво, що 9 лютого 1668 р. у Миколаївському соборі духівники відправили молебень для захисту від варварів та здійснили хресну ходу навколо Старого міста [20]. Зрозуміло, що "варварами" ніжинські духівники називали місцевих козаків.

"Москва Ніжин ввесь спалила"

Військова фортуна відвернулася від Ніжинського козацького полку. Московські стрільці, за допомоги ніжинських міщан та духовенства, змогли витримати більш ніж піврічну облогу. У кінці серпня 1668 р. до Ніжина підійшла московська армія князя Г. Ромодановського, що мала завдання визволити з облоги стрільців І. Ржевського. Залишені без полковника А. Мартиновича, який втік на правий берег Дніпра, і розуміючи чисельну військову перевагу московитів, ніжинські козаки вирішили здати місто без бою. Так, 30 серпня 1668 р. ніжинські козаки знімають облогу з ніжинського замку та відступають до укріпленої земляними валами Носівки. З відходом козаків у місті залишилися переважно міщани, які досі підтримували московитів. Можливо міщани очікували військо Г. Ромодановського як визволителів, які покладуть кінець діянням "варварів", тобто козаків. Але сталось не так, як гадали промосковські міщани. Москві було байдуже кого карати за бунт проти царя, тож московські війська завдали удару по Старому місту, де проживали міщани-зрадники України. 11 (21) вересня 1668 р. війська московського князя захопили місто, піддавши його дерев'яні передмістя пожежі. Автор "*Чернігівського літопису*", зважаючи на масштаб пожежі міста, так описав цю подію: "*Москва Ніжин ввесь спалила*" [21]. Стрільці пограбували не лише залишені речі козаків та міщан, а й Ветхівський Краснострівський монастир і церкви Ніжина, забравши різні церковні речі, дзвони, книги та ікони, які пізніше продали, а зароблені гроші "*проїли та пропили*".

Російський історик О. Алмазов стверджує, що облога козаками ніжинського замку відновилася після відходу війська Г. Ромодановського до Чернігова. Ніжинські козаки вдруге намагалися вибити стрільців з замку аж до грудня 1668 р. [22]. Втім, автор не поділяє даної думки. Поновлення українсько-московських боїв в Ніжині та його околицях було пов'язане з приходом війська правобережного гетьмана Петра Дорошенка на Ніжинщину та його невдалою спробою вибити звідти московітів. Так, у жовтні 1668 р. до Ніжина підійшло козацько-татарське військо на чолі з ніжинським полковником А. Мартиновичем, послане гетьманом П. Дорошенком [23]. Втім, Ніжинський замок А. Мартинович не штурмував. Навпаки, військовою ініціативою володіли московські стрільці. 21 жовтня на вилазку проти козаків і татар ходили стрілецький голова М. Полянський та виконуючий обов'язки голови Кирило Сухочев разом зі стрільцями. Відомо, що ніжинський полковник А. Мартинович в цей період отримав поранення. За даними О. Алмазова, 30 жовтня стрільці зробили ще одну вилазку, під час якої загинув стрілецький голова М. Полянський [24].

Як наслідок, у листопаді 1668 р. козацько-татарське військо, не змігши вибити московітів з міста, відійшло від Ніжина. Такий розвиток війни у жовтні-листопаді 1668 р. не йде в порівняння з тотальною облогою в лютому-серпні 1668 р., що ставить під сумнів тези О. Алмазова про поновлення облоги.

Наслідки поразки Гетьманщини

Мешканці Ніжина, які не врятувалися втечею, були забрані московітами до полону та розкидані по боярських угіддях Брянська, Путивля, Севська та інших міст. Вогонь знищив більшість будинків ніжинців. Так, практично все своє майно втратили ніжинський бургомістр Яків Бутенко та райця Гаврило Підкупний, що не мали навіть коштів викупити своїх жінок і дітей з московського полону [25].

Події під Ніжином та подальше просування військ Г. Ромодановського Лівобережжям остаточно підірвали сили наказного лівобережного гетьмана Демка Ігнатовича та змусили його піти на переговори з Москвою. Далеко не останню роль в тиску на Д. Ігнатовича зіграли його брат Василь, стародубський полковник Петро Ростиславець та колишній ніжинський полковник Матвій Гвинтівка, що більше року провів у в'язниці гетьманської резиденції Гадяча та Ніжина, а після вбивства І. Брюховецького зміг повернути довіру московського царя. У Салтиковій Дівиці відбулася зустріч Д. Ігнатовича з Г. Ромодановським, де обговорювалися деталі миру та відновлення московських залог в українських містах. Одночасно з цим до Москви було відправлено українське посольство на чолі з М. Гвинтівкою та В. Ігнатовичем,

які доповіли Малоросійському приказу, що новий керманіч Гетьманщини аж ніяк не погоджувався з умовами Московських статей 1665 р., укладених гетьманом І. Брюховецьким з царем Олексієм Михайловичем. Не розриваючи відносини України з Московією, Д. Ігнатович рішуче домагався відновлення умов Переяславської угоди 1654 року. Так, позиція гетьмана чітко простежується в його листі до архієпископа чернігівського Лазаря Барановича: *"Порадившись з полками лівобережного боку Дніпра, при яких вільностях хочемо бути, відомо чиню, якщо государ нас, своїх підданих, захоче при колишніх вільностях покійного славної пам'яті Богдана Хмельницького, в Переяславі затверджених, зберегти і нинішніх ратних людей з міст Переяслава, Ніжина, Чернігова – вивести..., то я готовий з полками цього боку Дніпра царській величності поклонитися"*. Водночас наказний гетьман Д. Ігнатович наголошував, що попередня війна 1667–1668 рр. виникла через засилля воєвод та позбавлення вільностей Війська Запорозького і в майбутньому, якщо воєводи у згаданих містах залишаться, то за вольності свої козаки вмерти готові [26].

Проте московський цар, закріпившись на Лівобережжі, не збирався йти на кардинальні поступки українській козацькій старшині та її наказному гетьману. Так, у листопаді 1668 р., без конкретних обіцянок про повернення вольностей, Олексій Михайлович надіслав Д. Ігнатовичу та Л. Барановичу грамоти, в яких пробачав український народ за його "гріхи". У березні 1669 р. між Гетьманщиною та Московським царством було укладено Глухівський договір, що деюре завершив другу українсько-московську війну 1668 року.

Наслідки війни 1668 р. для м. Ніжина

Розгортання одного з ключових театрів українсько-московської війни 1668 р. безпосередньо на території Ніжинського козацького полку й самого полкового центру змінили і різуче вплинуло на економічне і військово-політичне становище Ніжина в складі Гетьманщини. Загалом наслідки війни для Ніжина можна окреслити наступними тезами:

1) результатом війни стало закріплення розколу України по Дніпру: московський цар Олексій Михайлович "брав під свій скіпетр" лише Лівобережну Україну. Правий берег Дніпра залишався автономною складовою Речі Посполитої. Як наслідок, постало питання обрання міста, що буде резиденцією гетьмана Лівобережної України. Без сумнівів, що першим у списку було місто Ніжин. Втім, руйнування вересня 1668 р. були настільки відчутними, що гетьманська резиденція не могла розміщуватися в Ніжині. Тому столицею Гетьманщини у 1669 р. стало сотенне містечко Батурина. Втім, на момент перенесення гетьманської резиденції до Батурина ніхто не міг передбачити, що

через 40 років, 2 листопада 1708 р., московські війська знову спалять українське місто та виріжуть його населення [27];

2) погром ремісничих цехів ніжинських міщан, що призвело до падіння кількості ремісничих виробів, а отже і внутрішньої торгівлі. Ніжин, який ледь почав оговтуватися від погрому черні гетьмана І. Брюховецького після Чорної ради 1663 р., знову втратив статут економічного центра Лівобережної України;

3) грабунок московітами ніжинських монастирів: чоловічого Ветхівського Красноострівського та жіночого Введенського;

4) людські втрати, точну кількість яких нині не обрахувати;

5) втрата авторитету посади ніжинського полковника. За півроку війни й час до підписання мирної Глухівської угоди на посаді ніжинського полковника було шість осіб. Так, за цей короткий час ніжинський полковницький пірнач тримали Артем Мартинович (грудень 1667 – липень 1668 р.), Іван Соха (червень 1668 р., ставленик гетьмана Івана Брюховецького), Іван Сірко (липень 1668 р., ставленик гетьмана Петра Дорошенка), наказний полковник Матвій Рябуха, Остап Золотаренко (жовтень 1668 р. – січень 1669 р.), Пилип Уманець (січень 1669 – 1672 рр.). Така часта зміна полковників не дозволяла сформувати повноцінний склад полкової старшини, забезпечити їх консолідацію і тим самим дієвість у роки військово-політичних перипетій. Ніжинські козаки не мали лідера, що підривало їх бойовий дух. Наслідком цього і стало те, що ніжинські козаки здали Ніжин без бою московській армії Г. Ромодановського, можливо надіючись на його милість до братів-християн.

Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині, як і загалом в Лівобережній Гетьманщині, яскраво підкреслила основні проблеми українського державотворення II пол. XVII століття: бажання Московського царства та Речі Посполитої загарбати ці території, слабкість гетьманської і старшинської влади (полковників), розкол в середині українського суспільства через непоступливість інтересами окремих його станів (міщани, духовенство, старшина), ставлення старшиною свого особистого збагачення і кар'єрного росту вище національних і державних інтересів. Втім, у протидію цим проблемам, історичний поступ Гетьманщини і її безперервний процес українського державотворення, започаткований Національно-визвольною революцією 1648–1657 рр., продовжувався. Козаки як панівна верства українського суспільства та головний рушій змін, вкотре стали на захист своїх прав, свободи і майбутнього України перед небезпекою московського поневолення. Свідченням чого є події українсько-московської війни 1668 р. в Ніжині.

Література

1. Чернігівський літопис (1587–1750) – цінне джерело з історії України кінця XVI – I пол. XVIII ст. *Архіви України*. 1989. № 5. С. 65; Літопис Самовидця. *Джерела з історії України* / за ред. Я. Дзири. Київ: Наукова думка, 1971. С. 105.
2. Рубан В. Краткая летопись Малыя России. Санкт-Петербург: Типография Х. Ф. Клена, 1777. С. 101; Марков М. О городах и селениях в Черниговской губернии упоминаемых в Несторовой Летописи, как они следуют в ней по порядку городов. Чернигов, 1814. С. 27–31; Эйгорн В. Київській воевода П. В. Шереметевъ и Нѣжинскій магистратъ (1666–1669 г.). *Київская старина*. 1891. № 11. С. 254.
3. Антонович В. Іван Брюховецький. *Гетьмани України: історичні портрети*. Київ: Журнал "Україна", газета "Вечірній Київ". С. 75; Горобець В. М. Повстання лівобережжя 1668, Антимосковське повстання 1668. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2011. Т. 8: Па Прик. С. 284; Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ: МП "Левада", 1995. С. 347; Дорошенко Д. Історія України: в 2 т. Київ: Глобус, 1991. Т. II (від половини XVII століття). С. 79; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Київ: Вид. дім "Стилос", 2004. С. 178.
4. Алмазов А. С. Украинские казацьи нежинские полковники и великороссийские нежинские воеводы в 1660–1680-е гг.: конфликты и сотрудничество. *Громадянські протистояння в Україні: від непорозуміння і розбрату до національної консолідації*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., приуроч. до 350-ї річниці Чорної Ради в Ніжині (26 черв. 2013 р., м. Ніжин) / упоряд. Є. М. Луняк; відп. за вип. С. Ю. Зозуля; Укр. ін-т нац. пам'яті; Ніжин. держ. ун-т імені Миколи Гоголя; Ніжин. краєзн. Музей ім. І. Г. Спаського, Ніжин. міськ. рада. Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 23–24.
5. Крип'якевич І. Коротка історія України. Дніпропетровськ: Редакційно-видавничий відділ по пресі, 1992. С. 78; Мицик Ю. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень. *Київська старовина*. 1992. № 3. С. 5.
6. Ростовська О. Українська національна революція (1648–1676 рр.) та створення козацько-гетьманської держави. *Державна атестація з історії*: навч. посіб. з історії України та історії слов'янських народів. Ніжин: Міланік, 2009. С. 51–52.
7. Поняття війни та збройного конфлікту. URL: https://pidruchniki.com/1393051846768/pravo/ponyattya_viyini_zbroynogo_konfliktu; Дорошенко Д. Історія України: в 2 т. Київ: Глобус, 1991. Т. II (від половини XVII століття). С. 79.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687): матеріали до укр. дипломатарію / упоряд. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. Київ–Львів: НТШ, 2004. С. 271.
9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). Санкт-Петербург, 1869. Т. VI. Собранные и изданные Археографическою комиссиею. С. 217–229.
10. АЮЗР. Т. VII. Санкт-Петербург: В типографии В. В. Пратца, 1872. С. 58.
11. АЮЗР. Т. VII. С. 18–19.
12. АЮЗР. Т. VI. С. 220.

13. АЮЗР. Т. VII. С. 47.
14. АЮЗР. Т. VI. С. 222.
15. АЮЗР. Т. VI. С. 225.
16. АЮЗР. Т. VI. С. 225–226.
17. Железко Р. Москва Ніжин спалила. *Свідомий погляд*. 2018. 3 серп. № 31 (208). С. 8.
18. Железко Р. Українсько-московська війна 1668 р. в Ніжині. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ–Глухів, 2013. Вип. 6. С. 182.
19. АЮЗР. Т. VI. С. 221.
20. Чернігівський літопис (1587–1750) – цінне джерело з історії України кінця XVI – I пол. XVIII ст. *Архіви України*. 1989. № 5. С. 65.
21. Алмазов А. Осада "верхнього земляного города" Нежина во время Украинского восстания 1668 г. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g>
22. АЮЗР. Т. VI. С. 257.
23. Алмазов А. Осада "верхнього земляного города" Нежина во время Украинского восстания 1668 г. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g>
24. Эйгорн В. Кіевській воєвода П. В. Шереметевъ и Нѣжинскій магистръ (1666–1669 гг.). *Кіевская старина*. 1891. № 11. С. 254.
25. Реєнт О., Коляда І. Усі гетьмани України. Харків: Фоліо, 2007. С. 228.
26. Железко Р. Зруйнування московським військами м. Ніжина в серпні 1668 р.: забутий попередник Батурина. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції "Українська державність: історія і сучасність"* (2 грудня 2011 р.). Маріуполь, 2011. С. 9–10.

References

1. Chernihivskiy litopys (1587–1750) – tsinne dzherelo z istorii Ukrainy kintsia XVI – I pol. XVIII st. *Arkhivy Ukrainy*. 1989. №5. S. 65; Litopys Samovydtzia / Dzherela z istorii Ukrainy. Pid red. Ya. Dzyru K.: Naukova dumka, 1971. S. 105;
2. Ruban V. Kratkaiia letopys Mal'ia Rossii. – SPb: Tipohrafiia Kh.F. Klena, 1777. S. 101; Markov M. O horodakh y seleniyakh v Chernyhovskoi hubernyy upomynaemykh v Nestorovoi Letopysy, kak ony sleduiut v nei po priadku horodov. Chernyhov, 1814. S. 27–31; Эйгорн В. Кіевскій воєвода Р.В. Шереметевъ у пѣзхнскій махыстръ (1666-1669 гг.). Эйгорн. *Кіевскіа старына*. 1891. № 11. S. 254.
3. Antonovych V. Ivan Briukhovetskyi. *Hetmana Ukrainy: Istorychni portrety*. K.: Zhurnal "Ukraina", hazeta "Vechirniy Kyiv". S. 75; Horobets V. M. Povstannia livoberezhne 1668, Antymoskovske povstannia 1668. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* : u 10 t. / redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. ; Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K. : Nauk. dumka, 2011. T. 8 : Pa – Prik. S. 284; Hrushevskiy M. Yliustruvannaia ystoriia Ukrainy. K.: MP "Levada", 1995. S. 347; Doroshenko D. Istoriiia Ukrainy v 2-kh tomakh. Tom II (vid polovyny XVII stolittia). K.: Hlobus, 1991. S. 79; Kryvosheia V. Henealohiia ukrainskoho kozatstva: Narysy istorii kozatskykh polkiv. K.:Vyd. dim "Stylos", 2004. S. 178.

4. Almazov A.S. Ukraynskye kazachy nezhymskye polkovnyky y velykrossyyskye nezhymskye voevody v 1660-1680-e hh.: konflikty y sotrudnychestvo / A.S. Almazov // Hromadianski protystoiannia v Ukraini : vid neporozumin i rozbratu do natsionalnoi konsolidatsii : Mater. Vseukr. nauk.-prakt. konf., pryuroch. do 350-yi richnytsi Chomoi Rady v Nizhyni (26 cherv. 2013 r., m. Nizhyn) / upor. Ye.M. Luniak; vidp. za vyp. S.lu. Zozulia : Ukr. in-t nats. pamiaty; Nizhyn. derzh. Un-t imeni Mykoly Hoholia ; Nizhyn. kraiezn. Muzei im. Spaskoho I.H., Nizhyn. misk. rada. Nizhyn: Vyd-vo NDU im. M. Hoholia, 2013. S. 23-24.

5. Krypiakovykh I. Korotka istoriia Ukrainy. Dnipropetrovsk: Redaktsiino-vydavnychiy viddil po presi, 1992. S. 78; Mytsyk Yu. Istoriia ukrainskoho kozatstva: aktualni problemy doslidzhen. *Kyivska starovyna*. 1992. № 3. S. 5.

6. Rostovska O. Ukrainska natsionalna revoliutsiia (1648–1676 rr.) ta stvorennia kozatsko-hetmanskoï derzhavy. *Derzhavna atestatsiia z istorii: Navchalnyi posibnyk z istorii Ukrainy ta istorii slovianskykh narodiv*. Nizhyn: Milanik, 2009. S. 51–52.

7. Poniattia viiny ta zbroinoho konfliktu. URL: https://pidruchniki.com/1393051846768/pravo/ponyattya_viiny_zbroynogo_konfliktu. – Nazva z ekranu.

8. Doroshenko D. Istoriia Ukrainy v 2-kh tomakh. T. II (vid polovyny XVII stolittia). K.: Hlobus, 1991. S. 79.

9. Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657–1687): Materialy do ukr. dyplomatariiu / Uporiad. I. Butych, V. Rynsevych, I. Teslenko. Kyiv-Lviv: NTSh, 2004. S. 271.

10. Akty, otnosiashchiesia k ystoriy Yuzhnoi y Zapadnoi Rossyy. (dali – AluZR). Tom VI . Sobrannyye y yzdannyye Arkheohrafycheskoïu kommysseyeiu – Spb., 1869. S. 217-229.

11. AluZR. T. VII. SPb.: V typohrafyy V.V. Prattsa, 1872. S. 58.

12. AluZR. T. VII. S. 18-19.

13. AluZR. T. VI. S. 220.

14. AluZR. T. VII. S. 47.

15. AluZR. T. VI. S. 222.

16. AluZR. T. VI. S. 225.

17. AluZR. T. VI. S. 225–226.

18. Zheliezko R. Moskva Nizhyn spalyla. *Svidomyi pohliad*. № 31 (208). 3 serpnia 2018. S. 8.

19. Zheliezko R. Ukrainsko-moskovska viina 1668 r. v Nizhyni. *Siversshchyna v istorii Ukrainy*. Zbirnyk naukovykh prats. Vypusk 6. Kyiv-Hlukhiv, 2013. S. 182.

20. AluZR. T. VI. S. 221.

21. Chernihivskiy litopys (1587–1750) – tsinne dzherelo z istorii Ukrainy kintsia XVI – I pol. XVIII st. *Arkhivy Ukrainy*. 1989. №5. S. 65.

22. Almazov A. Osada "verkhneho zemlianoï horoda" Nezhymska vo vremia Ukraynskoho vosstanyia 1668 h. [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupa: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhneho-zemlianoï-goroda-nezhyn-vo-vremya-ukraynskogo-vosstanyia-1668-g>. – Nazva z ekranu.

23. AluZR. T. VI. S. 257.

24. Almazov A. Osada "verkhneho zemlianoï horoda" Nezhymska vo vremia Ukraynskoho vosstanyia 1668 h. URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/>

doslidzhennya/1883-aleksandr-almazov-osada-verkhnego-zemlyanogo-goroda-nezhina-vo-vremya-ukrainskogo-vosstaniya-1668-g. Nazva z ekranu.

25. Эйhorn В. Кіевській воєвода Р.В. Шереметєв у нїзхнській магістратї (1666-1669 рр.). *Київська старина*. 1891. № 11. С. 254.

26. Reient O., Koliada I. Usi hetmany Ukrainy. Kharkiv: Folio, 2007. С. 228.

27. Zheliezko R. Zruinuvannia moskovskym viiskamy m. Nizhyna v serpni 1668 r.: zabutyi poperednyk Baturyna. *Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii "Ukrainska derzhavnist: istoria i suchasnist"* 2 hrudnia 2011 r. Mariupol, 2011. С. 9–10.

Р. А. Железко

научный сотрудник Нежинского краеведческого музея им. И. Г. Спасского

Украинско-московская война 1668 г. в Нежине: причины, ход и последствия поражения

Статья посвящена причинам украинско-московской войны 1668 г., ее течению и последствиям для Нежина как полкового города. Особое внимание обращено на дискуссию о терминологии событий 1668 г. в Нежине: антимосковское восстание или украинско-московская война. Автор анализирует участие сословий украинского общества в этой войне и позицию, которую занимало каждое из них.

Ключевые слова: Гетманщина, Нежин, украинское государствообразование, украинско-московская война.

R. A. Zheliezko

researcher at the Nizhyn local museum named after Ivan Spaskyi

The Ukrainian-Muscovite War of 1668 in Nizhyn: the causes, course and consequences of the defeat

The article is devoted to the causes of the Ukrainian-Moscow war of 1668, its course and the consequences for the Nizhyn as regimental city. The author analyzes the participation of the Ukrainian society in this war and the position that each of them has occupied and describes the course of the siege of the Nizhyn fortress, the peculiarities of living on both sides during it. The author also notes the problem of dating the city's burning in 1668. The article also explores the issue of the number of Cossack and Army troops. Particular attention is drawn to the discussion in scientific historiography on the terminological interpretation of the events of 1668 in Nizhyn: an anti-Moscow uprising or the Ukrainian-Moscow war. The Ukrainian-Moscow War of 1668 in Nizhyn, as well as in the Left-Bank Hetmanate, clearly emphasized the main problems of the Ukrainian state-building in II part of XVII century: the desire of the Moscow kingdom and the Commonwealth to seize these territories, the weakness of the hetman and colonels, the split in the middle of Ukrainian society due to the intransigence of the interests of its separate classes (the bourgeois, the clergy, the elderly), the attitude of the sergeant of his personal enrichment and career growth above national and state interests. However, in response to these problems, the historical progress of the Hetmanate and its continuous process of Ukrainian statehood, initiated by the National Liberation Revolution of 1648–1657, continued. The Cossacks, as the dominant section of Ukrainian society and the main engine of change, once again began to defend their rights, freedom and future of Ukraine in the face of the danger of Moscow's enslavement.

Key words: Hetmanate, Nizhyn, Ukrainian state-building, Ukrainian-Moscow war, Cossack, siege, Nizhyn fortress.